

İSLÂM'DA RASYONALİST (AKILCI) HAREKETİN SEBEPLERİ

Prof. Dr. Hüsameddin ERDEM (*)

KUR'AN-I KERİM ve O'NUN KIRICI HAREKETTEKİ YERİ: (**)

Tutucu şarkiyatçıların, "Düşünmeyi ve akf tahlilleri engelleyen, çelişki ve tutarsızlıklarla dolu, hür akli kısıtlayan, felsefi atılımlar yolunu tıkayan 'KİTAP'" (1) olarak tanıttıkları KUR'ÂN-I KERİM, hakikatte ise, akla ve insan düşüncesine verdiği üstün değeri ortaya koyan canlı belgeler sergilemektedir. Bu belgeler bir bütün içinde ele alınıp değerlendirildiğinde şarkiyatçıların iddialarının aksine şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Kur'ân, düşünmeyi, tahlil ve tenkidi akılcı değer biçmeyi, mükemmel kavramayı, meseleleri derinliğine ve kırk kırk yararcasına araştırmayı bir metod haline getirmiş ve bir takım açık, net kaidelere bağlamıştır. Hakikaten Kur'ân-ı Kerim, İslâm'da rasyonalist hareketin teşvikinde esaslı ve önemli bir rol oynamıştır. O'nun bu önemli rolünü ve etkisini ortaya koyabilmek için, İslâm bünyesinde gelişmiş olan akf ilimlerin tamamını gözden geçirmek gerekir. Bizim burada, esas maksadımız, Kur'ân-ı Kerimin harekete geçirdiği problemlerin çeşitlerini

(*) S.Ü. İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı.

(**) Bu yazı Dr. İrfan Abdülhamid'in "el-Felsefetü'l-İslâmiyye" adlı eserinin 33-45. sayfeleri arasının tercümesidir.

(1) Kur'ân-ı Kerim'de çelişkilerin bulunduğu iftirasını, bu şarkiyatçıların geçmişteki önderleri Medine Yahudileri, Kureyş Müşrikleri ve Abbasiler dönemindeki mühlid zındıklar da ileri sürmüşlerdi. Yani bu husus özü itibarıyla yeni değildir. Müfessirler, "Biz daha iyisini veya benzerini getirmedikçe bir ayeti nesh etmez veya unutturmayız" (Bakara 2/106) ayetinin nüzûl sebebi olarak Müşriklerle Yahudilerle ilgili şunu zikrederler: "Şu Muhammed'i görüyorsunuz; ashabına bir şeyi emrediyor, sonra onu yasaklayıp aksini emrediyor; bu gün birşey söylüyor, ertesi gün başka bir şey söylüyor. Bu ancak olsa olsa Muhammed'in kendi uydurduğu ve birbirini nakzeden bir şeydir, sözdür." İşte bunun üzerine Allah: "Biz bir ayetin yerine başka bir ayeti getirdiğimiz zaman..." (Nahl 16/101) ayetiyle "Biz daha iyisini veya benzerini..." ayetini indirmiştir. (Bkz. el-Vahidî, Esbâbu'n-Nüzûl, Mısır-1959, s. 161; Kâdi Abdu'l-Cebbâr, Şerhu Usûl'il-Hamse, s. 598). Kur'ânın birbiriyle çeliştiğini iddia edenlere cevap olarak bkz. Fahrur-Râzî, III/226; Ayrıca bkz. el-Müsteşrikûn ve'l-İslâm adlı eserimizde (s. 17-19) bu konu ile ilgili müsteşriklerin bütün görüşlerini verdik.

ve bunları Kur'ânın ele alış tarzlarını ortaya koymaktır. Zira kelâmcılar ve İslâm filozofları da, işte bu çeşitli problemlerden ve onları Kur'ânın ele alış tarzlarından hareket ederek kendi kelâm ve felsefeyle ilgili görüş ve sistemlerini kurmayı başarmışlardır.

BİRİNCİSİ:

Kur'ânın Ortaya Koyduğu Metod:

Kur'ân-ı Kerim insanı, esasını tefekkür, teyakkûz, imâli fikir ve düşünmenin oluşturduğu bir yola teşvik eder. Bu yolda taklîd ve uyuşukluğun, mesnetsiz ve boş iddiaların yeri yoktur. Bunun için Kur'ânda, akli hakem yapmaya çağırın ve işlerinde akla yer vermeyenleri horlayıp aşağılayan birçok ayet vardır.

"Ey Rasulüm, de ki: - İşte benim yolum (vazifem) budur. Ben Allah'a bir görüş ve anlayış üzere insanları davet ediyorum..." (2). "Bu misaller var ya, biz onları insanlar için açıklıyoruz. Bu misallerin güzelliklerini ancak âlimler anlar" (3), "...Allah'dan kulları içinde, ancak âlimler korkar..." (4). "De ki: -Hiç görünle görmeyen bir olur mu? Yahut karanlık ile aydınlık eşit olur mu?..." (5) ayetleri sadece bunlardan bir kaç tanesidir.

Kur'ânda, akıl gibi bir nimeti inkâr eden, kendi işlerinde ve aklın kullanılması gereken yerlerde onu kullanmayan, Allah'ın ayetlerinden habersiz olan kimseler küçümsenmişler ve nefretle yâdedilmişlerdir. Bunlar için Allah şöyle buyurur: "Göklerde ve yerde (Allah'ın birliğine, kudret ve azametine delâlet eden) ne kadar âlametler vardır ki, insanlar üzerlerinden geçerler de bunlardan ibret almayıp da yüz çevirirler" (6).

Aklı, esas vazifesi olan düşünmeden alıkoymak, o aklın sahibini ko- nuşmayan hayvandan da daha aşağı bir seviyeye düşürür. Bu meseleye en güzel ışık tutan ayetlerden birisi şudur: "Allah katında hayvanların en kötüsü, düşünmeyen sağırlar ve dilsizlerdir" (7). Bu ayet, çevresini akletmeyen ve içinde

(2) Yusuf, 12/108.

(3) Ankebût, 29/43.

(4) Fâtır, 35/28.

(5) Râd 13/16.

(6) Yusuf, 12/105.

(7) Enfâl, 8/22.

bulunduğu durum üzerinde düşünmeyen, çevresinde olup bitene kulak tıkayan, herhangi bir şey söylemeyen; şahid olduğu olay ve hadiseler hakkında bir görüş belirtmeyen kimse, daha ziyade akılı olmayan ve çevresini idrak edemeyen hayvanlara; hatta hayvanların en aşağı ve değersizine benzer. Çünkü hayvanların bir kısmı bile, gücü nisbetinde durumuna uygun olanı seçer; aleyhine olacak şeylere boyun eğmez ve tabiat şartlarına kendisini körükörüne kaptırmaz; fayda ve zararını gücü nisbetinde gözetir ve ona göre davranışlarını düzenler.

Kur'ân bununla da yetinmez ve aklın, kesin hükümleriyle çelişen atarlardan kalma gelenekler üzerindeki taassubu da reddeder. O, bağnazlaşmış kimselerle, hurafeler ve onların mitolojileriyle alay eder. Yine Kur'ân-ı Kerim başkalarının akıllarıyla düşünen ve miras aldıkları geleneklere körükörüne bağlananları ayıplar, küçük görür. Bütün bunlardan sonra Kur'ân, hakikate varmak için keskin bir aklî tartışmayı metod itihaz etmektedir. Bu öyle kesin bir hakikattir ki, dinde hemen hemen herksin zorunlu olarak bilmesi gereken bilgilerdendir. Onu cehaletinden dolayı inkâr eden kimse, Kur'ânın hakikatını da anlamamış demektir. Bu hususta Yüce Allah şöyle buyurur: "Onlara: '-Allah'ın indirdiği Kur'ân hükümlerine ve Peygamberin sünnetine gelin', denildiği zaman: '-Bize, atalarımızı üzerinde bulduğumuz din yeter', derler. Ataları bir şey bilmiyor ve doğru yola gitmiyor idiyse de mi?" (8).

"O müşriklere: '-Allah'ın indirdiğine inanın ve tabi olun' denildiği zaman onlara: 'HAYır biz atalarımızı neyin üzerinde bulduksa ona uyarız' dediler. Ya ataları bir şey anlayamaz ve doğruyu seçemez idiyse de mi? (ona uyacaklar)" (9). "Şimdi (küfründen dolayı) yüzü üstü sürünen mi daha doğru, yoksa dosdoğru bir yol üzerinde düpedüz yürüten mi?" (10).

Taklîd ve geçmişlerin yolu üzerindeki taassuba yöneltilen bu sert tepki, Dr. Muhammed Yûsuf Mûsa'nın da belirttiği gibi, sağlam esaslara dayalı hakikati bilme hususunda değeri yüksek bir durumdur (11).

(8) Mâide, 5/104.

(9) Bakara, 2/170.

(10) Mülk, 67/22.

(11) Dr. Muhammed Yûsuf Mûsa, el-Kurân ve'l-Felsefe, s. 56 da, "Akıl, dinin temelidir" kuralından hareketle kelâmcılar, mükelleflerin ilk görevinin ne olduğu meselesini araştırmış ve bu konunun tesbiti hususunda ihtilaf etmişlerdir. Aralarında Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin de bulunduğu çoğunluk, "Dinî görevleri bilmek" olduğunu söylemişlerdir. "Dinî görevler üzerinde düşünmek ve aklî değerlendirme yapmak" olduğu da söylenmiştir; yani "Allah'ı tanıma konusunda düşündürmektir." Çünkü bu, daha önce belirtildiği gibi ittifakla vaciptir ve dinî emirleri uygulamaktan önce gelir.

İKİNCİSİ: Kur'ân-ı Kerim, insanların aklını, âlemde geçerli olan genel ve kapsamlı bakış açısına uygun bir şekilde söz söylemeye ve belirli yerlerde bu meseleleri çözmeye sevk etmektedir.

Kur'ânda hayatın kaynağı, varlığın var oluşu, birinci ve ikinci yaratmaya işaret edilmesi bunun örneklerindedir. Burada birinci yaratma -yani cansız olan

Mutezilenin büyük çoğunluğu ile Eş'arîlerden Ebû İshak el-İsferayîni bu görüştedir. İlk görevin, akli değerlendirme (Nazarın) ilk cüz'ü olduğu da söylenmiştir. Çünkü küllün vacip olması, cüzlerinin de vacip olmasını gerektirir. Akli değerlendirme ilk cüz'ü vaciptir ve marifetten önce olan, akli değerlendirmeden de öncedir. Kadı el-Bakillânî bundan maksadın tefekkür (Nazar) olduğunu söylemiş, İbnu Fevrev ve İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî de bunu tercih etmiştir. Çünkü akli değerlendirme ihtiyarı bir fiildir ve cüzlerden önce bulunan kasd (maksat) ondan evveldir.

Mutezile Ebu Haşim el-Cübbai "Vaciplerin ilki şüphe etmektir" demektedir (Bkz. Şerhu'l-Mevakif, s. 63). "Yakîn için şek (şüphe etme) felsefenin ilk müjdecisi" Cübbai'nin bu görüşü daha sonra Gazzalî tarafından da tercih edilmiştir. Gazzalî şöyle diyor: "Şüphe etmeyen akli değerlendirme (Nazar) yapamaz. Değerlendirme yapmayan da hakikati (hakı) göremez. Görmeyen ise körlük ve sapıklıkta kalır." Bkz. Mizânü'l-Amel. Usûlu'd-Dîn, akide konusundaki görüşler bunlardır.

Ferî meselelere gelince, şer'î, amelî ahkâmda taklidin caiz olup olmadığı konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bunlardan bir grup taklidin mutlak olarak caiz olmadığını ve mükellefin icthad etmesinin ve icthadın vasıta ve malzemelerini elde etmesinin vacip olduğunu söylemişlerdir. Ebu'l-Ferac İbnu'l-Cevzî, eş-Şatibî ve İbnu Kayyim el-Cevzîye bu âlimlerdendir. İbnu'l-Cevzî şöyle demektedir: "Bilenin ki mukallid taklid ettiği şey konusunda emin değildir. Taklide, aklın fonksiyonunu yok etmek vardır. Çünkü akıl, düşünmek ve değerlendirme yapmak için yaratılmıştır. Işığında yürümesi için kendisine bir mum verilen kimsenin mumu söndürüp karanlıkta yürümesi ne saçma bir şeydir." (Telbisu İblîs, s. 79). İbnu'l-Kayyim de şöyle demektedir: "Taklidin ilim olmadığı ve ona uyana âlim isminin verilemeyeceği konusunda din bilginleri ittifak halindedir." (Bkz. İlâmu'l-Muvakkîn, I/45). Başka bir yerde de şöyle demektedir: "İlim ve tefekkür (Nazar) ehli, ilmi tarif ederken şöyle derler: 'İlimin tarifi: 'Bilineni (bilmenin konusu olan şeyi, objeyi) bulunduğu şey üzere idrak edip ortaya çıkarmaktır. O şey kişi için ortaya çıkınca, kişi o şeyi bilmiş olur. Mukallidin ilim sahibi olmadığını da söylemişlerdir. eş-Şafîî şöyle demiştir: "Delil olmaksızın ilim isteyen, gece odun toplayıp içinde yılan olduğu halde bu yılanın habersiz bir yük odun yüklenen ve sonra yılanın kendisini soktuğu kimseye benzer." (İlâmu'l-Muvakkîn, 1/179-181, yine bak. eş-Şatibî, el-İtisâm, II/248). Şeyh Muhammed Abduh da: "Musa dedi ki, Allah Teâlâ şöyle buyurdu: '-Bir sağırdır ki ne çifte koşullar, tarla sürer, ne de ekim sular, ayıpsız ve salmandır, alaca değildir. İsrail Oğulları: "-İşte şimdî, ineğin vasfını doğru ve tasattamam getiridin' dediler. Bunun üzerine o ineği (bulup) boğazladılar ki, az kalsın bunu yapamayacaklardı." (Bakara 2/71) ayetinin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayet, akli değerlendirme ve hidayet olmaksızın taklidin, kâfirlerin şanından olduğunu ve müminin, ancak dinini aklenden ve bizzat kendine dayanarak dinini tanıyıp ona kanaat getiren kimse olduğunu açık açık ifade etmektedir. Buna göre akli

maddede hayatın eşsiz ve örneksiz bir şekilde ortaya çıkarılması (12) ikinci yaratmaya (meâd) delil olarak gösterilmiştir.

Birinci yaratışa işaret eden âyetler toptan gözönüne alındığında, Kur'ânın aklın doğruluğunu kabul etmekten başka yol bulamayıp tasdik ettiği "APAÇIK TAKRİR" metodunu takip ettiği görülür.

Bu hususta Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Allah'ın kudretine delalet eden âlâmetlerdendir ki, sizin aslınız olan Adem'i bir topraktan yarattı. Sonra da siz bir insan olunca, çoğalıp yayılıyorsunuz" (13). "Hem O Allah'tır ki, sudan bir insan yarattı da onu soy ve hısımla ayırdı. Senin Rabin her şeye

değerlendirme olmaksızın teslimiyet üzere ve salih amel olsa bile fıkıh (kavrama) olmaksızın amel üzere eğitilen mü'min değildir. Çünkü imandan maksat hayvanın boyun eğmesi gibi insanın iyiliğe boyun eğip kabullenmesi değildir. Aksine Allah'ı bilmek ve dinini tanımakla akî seviyesinin yükselmesi ve nefsinin eğitilerek temizlenmesidir. Böylece kişi, iyiliği işlerken, onun, Allah'ın hoşnut olduğu yararlı bir şey olduğunu bilerek işler ve sonucunun kötülüğünü bildiği din ve dünyasına zararlı olduğunu farketmesi için kötülüklerden uzak durur. Bunun ötesinde, basiret üzere olur ve itikadını makulleştirerek ona sarılır ve safca bir teslimiyet üzere olmaz." (Tefsiru'l-Menâr, II/94. Seyyit Kutub da sözkonusu tefsirinde şöyle der: "İslâm, hür fikrin ve şuurlu hareketin öğretisidir; bu seviyesiz taklidi, ataların heva ve heveslerinin peşinden koşup gitmeyi kabul etmez. Bir dayanağın, fikrî bir değerlendirmenin ve böylece idrak ve yakîne dayalı bir seçime dayanmanın olması kaçınılmazdır" (fi Zılâli'l-Kur'ân, XVII/250).

- (12) Filozoflar ve kelâmcılar Kur'ânın bu delilini "İHTİRA" delili adıyla akli bir delil halinde düzenlemişlerdir. İbn Rüşd bu konuda şöyle diyor: "Kur'ânın haber verdiği ve Allah'ın varlığına inanmaya herkesi davet eden yollar incelendiğinde bunların iki delil olduğu görülür. Birincisi, insana gösterilen itinaya vukufiyet ve her şeyin onun için yaratılmış olduğunu gösteren yoldur. Buna "İNAYET" delili adını veriyoruz. İkinci yol ise, cansızlara hayat verilmesi, duyularla idrak ve aklın yaratılması gibi eşya ve mevcudatın cevherlerinin yaratılışından ortaya çıkan yoldur. Buna da "İHTİRA" delili diyoruz. Bu delil, bütün insanların fitratında kuvve olarak mevcut iki esasa dayanmaktadır: Birincisi, "Bu mevcudât yaratılmıştır. Bu da hayvan ve bitkide kendiliğinden bilinen bir şeydir. Yüce Allah'ın: "Ey insanlar, bir misal getirilmiştir, şimdi ona iyi kulak verin, sizin Allah'dan başka tapıklarınız, bir sinek bile yaratamazlar, vevlevki hepsi bunun için toplansalar... Eğer sinek o putlardan bir şey kaparsa, putlar onu sinekten kurtaramazlar" (Hâcc 22/73) âyetinde buyurduğu gibi. Câmîd cisimler görüyoruz, sonra onlara hayatın verildiğini müşahede ediyoruz ve kesin olarak biliyoruz ki hayatı vaz eden ve onunla nimetlendiren biri vardır. O da Allah'tır. Göklerin, inayete emrimize verilmiş ve bize musahhar kılınmış olan hareketine bakınca, musahhar olan ve emre amade kılınanların yaratılmış olduğunu zorunlu olarak biliriz. İkincisi de şudur: "Her yaratılmışın bir yaratıcısı vardır." Bu iki önermeden çıkan sonuç şudur: "Varlığın bir fâili ve yaratıcısı vardır". (Bkz. İbni Rüşd, Menâhicu'l-Edille fi Akâidi'l-Mille, s. 140 vd).
- (13) Rûm, 30/20.

kadirdir" (14). "Allah her hayvanı, bir sudan yarattı" (15). "O Allah ki sizi topraktan yarattı, sonra bir nutfeden, sonra bir kan phtısından ...sonra sizi bir bebek olarak çıkarıyor..." (16).

Sonra Kur'ân, hayatın ve varlığın sırrı için eşsiz yaratıcı olan bu kudreti ikinci yaratışın doğruluğuna delil getirmekte ve Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Yaratılışını unutarak bize bir de misal getirdi: '-Bu kemikleri kim diriltir? onlar çürümüş, dağılmışken?' dedi. Dedi ki: 'Onları ilk defa yaratan diriltir ve O, her yaratılanı tamamiyle bilir" (17). "Bu onların cezasıdır; çünkü onlar, ayetlerimizi inkâr ettiler. '-Biz, bir yığın kemik ve ufalanmış toz olduğumuz zaman mı, gerçekten bir yaratılışla diriltileceğiz...' Onlar, gökleri ve yeri yaratan Allah'ın kendilerinin aynı olan insanları yaratmaya kâdir olduğunu görüp bilmediler mi? Allah o insanlar için, bir de ecel tayin buyurdu ki, onda hiç şüphe yok. Fakat zâlimler, hakkı kabulden yüz çevirdiler; ancak küfrü seçtiler" (18). "Halâ görüp anlamadılar mı ki, hem gökleri, hem de yeri yaratmış ve onları yaratmakla yorulmamış olan Allah, ölüleri diriltmeye elbet kâdirdir. Evet! O, her şeye kâdirdir" (19).

(14) Furkân, 25/54).

(15) Nûr, 24/45.

(16) Mû'min, 40/67.

(17) Yâsîn, 36/79.

(18) İsrâ, 46/98-99.

(19) Ahkâf, 46/33.

Kelâmcılar, Kur'ânın bu açıklamasını "MUSAVAAT" Delili dedikleri bir delil haline getirmişlerdir. İkinci bölümün ikinci kısmında bu delilin izahı vardır. Kur'ân-ı Kerim'den anlaşıldığına göre, Kur'anın, tekrar dirilişi ve cismânî ba'sı sürekli te'kid etmesi bunun delilidir. Öyle ki Fâhrü'r-Razî'nin belirttiği gibi Kur'ân cismânî dirilişi inkâr eden filozofları teşhir ve tekfir etmiştir. Gazzalî'nin filozofları tekfir ettiği üç meseleden biri de bu cismânî dirilişi inkâr meselesidir (Bkz. et-Tehafut, 20. mesele).

Kur'ân-ı Kerimden yine anlaşıldığına göre Araplardan tekrar dirilmeyi inkâr ederler iki sınıftır; birincileri, Natûralistler (Dehrîler) dir. Bunlar, Yaratıcı, dirilişi ve âhireti inkâr edip tabiatın dirilttiğini ve zamanın yok ettiğini ileri sürerlerdir. Bunları Kur'ân şöyle haber vermiştir: "Hem (Kıyameti inkâr eden Mekke kâfirleri) şöyle dediler: 'Hayat, ancak bizim bu dünya hayatımızdır, yaşarız ve ölürüz, bizi ancak zaman (Dehir) helâk eder.' Halbuki onların buna dair, (Kâinatın hareket ve hadiseleri hakkında) bir ilimleri de yoktur. Onlar sadece zan peşinde koşarlar" (Ca-siyê 45/24).

İkincileri de Yaratıcı, yaratılışın başlangıcını ve yaratılışı kabul edip de, tekrar dirilmeyi ve ba'si inkâr edenlerdir. Kur'ân onları da şöyle bildirmiştir: "-De ki: '-Onları ilk defa yaratan diriltir ve O her yaratılanı tamamiyle bilir.'" (Yâsîn 36/79). Araplardan bu sınıfın en bariz temsilcileri Übey b. Halef çürmüş bir kemikle Ras-ulullah'a gelerek: "Ey Muhammed! Bu çürümüş kemiği Allah diriltir mi?" diye

ÜÇÜNCÜSÜ: Kur'ân-ı Kerim, hakîm kimselerin geçmişte ve günümüzde incelediği ve Allah'ın varlığını ispatlamak için kendilerine yol edip geldikleri felsefî bir mesele ortaya koymaktadır. Bu da tabiiatta, varlıklarda görülen farklılık, çeşitlilik ve zıdlıklara rağmen, âlemden müşahade edilen nizâm, insicâm, tedbir, kasd ve gâyedir. Kur'ân Allah'ın varlığını ispat için bunu vasıta yapmış ve buna daha sonra "GÂYE" Delili (Teleological Argument) (20) adı verilmiştir.

Bu tabiat âleminin durumunu tetkik ve tahlil eden kişi, onun belli bir şekilde terkîb edildiğini ve bozulmadan, kopmadan genel bir kanuna göre hareket ettiğini görür. Bu kanun, bir gâye ve hikmete dayalı bizzat yönetilen muayyen bir gâyeyi de hedef almaktadır. Bir gâyeye mebnî oluş, sağlam bir tedbir ve akli gerektirdiğine göre, tabiatın da bir illeti var demektir ve o da Allah'dır. Bu husustaki ayetleri şöylece sıralayabiliriz: "Sizleri de (erkek-dişi) çift çift yarattuk"

sordu. Rasulullah da ona: "Evet, seni de diriltir ve ateşe koyar" dedi. Bir defasında Adiy b. Ebi Rabia Rasulullah'a gelerek şöyle dedi: "Söyle, Kıyamet ne zaman kopacaktır? Nasıl olacaktır?" Rasulullah Kıyameti anlattı. Adiy Rasulullah'a, "O günü gözümle görsem tasdik etmem ve sana inanmam. Allah bu kemikleri mi derleyip toplayacak?" dedi. Allah şu ayeti indirdi: "İnsan sanır ki Biz kemiklerini bir araya getiremeyiz? (değil yalnız kemikleri bir araya getirmek), daha doğrusu biz o insanın parmak uçlarını toplamaya da kadiriz." (Kıyame 75/3-4). Bkz. el-Vahidî, Esbâbu'n-Nüzûl, 173, 209, 251; eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, III/260, tahkik Ahmet Fehmi Muhammed, 1949.

(20) Filozof ve kelâmcılar daha sonra Kur'ânın bu delilini felsefî bir delil şekline sokmuş ve "İNAYET" Delili adını vermişler bu delili de iki esasa dayandırmışlardır:

A) Dünyaki bütün yaratıklar insanın varlığına upuygun bir tarzda yaratılmıştır. B) Bu upuygunluk kasıtlıdır ve bunu böyle dileyen bir fâil vardır. Çünkü bu kadar uygunluğun tesadüfî olması mümkün değildir. (Bkz. İbni Rüşd, Menâhîcu'l-Edille, s. 140). İbni Rüşd bu konuda şöyle diyor: "İnsan hissedilen bir şeye baktığında onun belirli bir şekilde, muayyen miktarda vaz edildiğini ve bütün bu durumlarda o hissedilen şeyde bulunan menfaate ve ondan istenen gâyeye muvafık bulunduğunu görür. Eğer, o şey bundan başka bir şekilde, başka bir yapıda veya başka bir miktarda bulunmuş olsaydı, o menfaati taşımayacaktı. Bütün o şeylerin o menfaatın varlığına tesadüfen muvafık olması mümkün değildir. Bütün âlemden de durum aynıdır. İnsan âlemindeki güneşe, aya ve dört mevsimin, gece ve gündüzün, yağmur, rüzgâr ve suların, yeryüzü imarının, insanların, hayvan ve bitkilerin varlığının sebebi olan gezegenlerin, yeryüzünün üzerindeki varlıkların yaşamasına muvafık, suyun, suda yaşayan hayvanların ve havanın, uçan kuşların yaşamasına muvafık olması ve bu yaratılıştan ve bünyeden bir şey bozulursa âlemden bütün varlıkların nizamının bozulacağını ve âlemin bütün cüzlerinde insana, hayvana ve bitkilere olan bu upuygunluğun tesadüfen değil, bunu dileyen ve düzenleyen Allah'ın iradesiyle olduğunu kesin olarak anlar ve âlemin de kesin olarak yaratılmış ve sonradan meydana getirilmiş olduğunu bilir.

(21). "Ne yücedir O Allah ki, gökte burçlar (gezegenler) yaratmış ve içerisine bir kandil (güneş), bir de nurlu ay koymuştur" (22). "Doğrusu gökleri ve yeri zeval bulmaktan Allah koruyup tutuyor. Andolsun ki, zeval bulurlarsa, onları O'ndan başka kimse tutamaz. Gerçekten O azabı için acele etmez ve çok bağışlayıcıdır" (23). "Biz geceyi ve gündüzü kudretimize delâlet eden iki alâmet yaptık da, sonra gece alâmetini gönderip yerine gündüz alâmeti gösterici kıldık ki, Rabbinizden bir lûtf arayasınız, yılların sayısını ve vakitlerin hesabını bilirsiniz. Biz her şeyi açık olarak beyan ettik" (24). "Görmedin mi, Allah gökten bir yağmur indirdi de, onunla cinsleri başka başka birçok meyveler çıkardı. Dağlardan da beyaz ve kırmızı, renkleri çeşitli, hem de kapkara yollar yaptık. İnsanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da böyle çeşitli renkleri var. Allah'dan kulları içinde, ancak âlimler korkar" (25).

Allah'ın varlığına delil olarak filozofların ileri sürdüğü "KOZMOLOJİK" Delile (Cosmological Argument) Kur'ânda açık işaretler vardır. Bu delil, madde âleminde meydana gelen değişme ve gelişme ile sonradan meydana gelmeye dayanır. Yüce Allah buna işaretlerle şöyle buyuruyor: "Gerçekten insan üzerine dehirden öyle bir zaman geçti ki, o vakit insan anlılır bir şey değildi" (26). "Biz, sizi hakîr bir sudan yaratmadık mı? Sonra o suyu, sağlam bir yerde (rahimde), sakladık, belirli bir vakte kadar... İşte biz, bunu takdir ettik. O halde biz ne güzel kâdiriz" (27).

Aynı şekilde kelâmcıların "İMKÂN" Delili diye adlandırdıkları delilin yapısına da Kur'ânda açık işaretler vardır. Bu delil iki temele dayanır (28).

(21) Nebe', 78/8.

(22) Furkân, 25/61.

(23) Fıtır, 35/27.

(24) İsrâ, 17/12.

(25) Fâtır, 35/27.

(26) İnsan, 78/1.

(27) Mürsilât, 77/20-23.

(28) Kelâmcılar meşhur "HUDÛS" Delilini Kur'ânın icazından çıkarmışlardır. Bu delil üç büyük öncüle dayanmaktadır. Bunlar delilin esasını meydana getirirler:

a) Cevherler, ârazdan ayrı olamazlar, yani ondan halî değildir.

b) Ârazlar hâdistir.

c) Hâdis varlıklardan ayrılamayanların da hâdis olması gerekir. Bkz. el-Bakillânî, Kitâbu't-Temhîd, s. 40; el-Cüveynî, el-İrşâd, s. 17; el-Gazzâlî, el-İktisad fi'l-İtikâd, el-Kutbu'l-Evvel, s. 13.

İbni Rüşd "CEVAZ" Delilini el-Cüveynî'ye nisbet ederek şöyle demiştir: "İkinci yol (yani Cevaz Delili), el-Cüveynî'nin en-Nizamiyye adlı kitabında "İstinbât" ettiği yoldur. (Bkz. İbni Rüşd, a.g.e., s. 140). Halbuki delili ondan önce kadî el-Bakillânî

- Bütün içindikileriyle beraber âlemin bu şekilden başka bir şekilde olması câizdir. Meselâ şimdikinden daha küçük veya daha büyük, yahut bu şekilden başka bir şekilde olması câizdir.

- Câiz olan muhdestir ve onun bir muhdisi vardır. Yani câizi iki durumdan birisinde var eden bir fâili vardır. (O da Allah'tır).

Bu hususta şu ayetleri dikkatle inceliyelim: "-De ki, Eğer Allah Kıyamete kadar devamlı geceyi üzerimize (karanlık) bıraksa, Allah'dan başka size aydınlık getirecek ilâh kimdir? ne dersiniz? Hâlâ kabul etmiyecek misiniz? (29). "Rabbin kudretine bakmazmısınız? (güneşin batışı ile doğuşu arasında) gölgeyi nasıl yayıyor? Dileseydi O, gölgeyi devamlı ve sabit yapardı. Sonra biz, güneşi de o gölge üzerine bir delil yaptık (güneşin varlığından gölge bilinir)" (30).

DÖRDÜNCÜSÜ: Kur'ân-ı Kerim, ehl-i Kitab ve eski dinlerle ilgili temel konuları da gündeme getirmiştir. Söylediklerinin doğruluğunu ispat etmek, tartışmak ve hakikata ulaşmak için ise doğru izahlara götüren dengeli, akli bir tartışma yolunu seçmiştir. Meselâ Hz. İsa'nın "ULÛHIYETİ" meselesini gündeme getirmiş ve O'nun tabiatı hakkında farklı görüşleri olan muhtelif hristiyan

ve İbni Sina zikretmiştir. Hatta delilin ilk öcülü ilk şekiliyle mu'tezilinin ileri gelenlerinden bazılarına, bilhassa Ebu'l- Huzeyl el-Allaf'a, Salih b. Kubbe ve Ebu'l Hüseyin es-Sâlihî'ye aittir. Bunlar eşyanın şimdiki şekilden başka şekilde olmasının caiz olduğunu söylemişlerdir. (Bkz. Makâlâtü'l- İslâmiyyin, s. 311, 406, II /220). Filizoflardan bir grup bu delili tenkit etmişler ve onu kabul etmenin hakikatları değiştireceğini, dolayısıyla akla ve temel ilkelere olan güveni sarsacağını söylemişlerdir. İbni Rüşd ile Gazzalî arasında "Tehafütü'l- Felâsife" ve "Tehafütü'l- Tehafüt" kıpatlarında onyedinci mesele, delilerin tartışma konusu olan felsefeye ve kelâma ait şekli bir yana bıraktığında, delilin Kur'ândaki şekli hiçbir zaman bu delile muhalif olanların iddia ettikleri gibi, hakikatları altüst etmez. Bu hususta Kur'ân-ı Kerim'in belirttiği ve modern düşünce doğrultusunda kendisi için konulan kanunlar doğrultusunda zorunlu olarak cereyan etmezler. Belki şimdiki mecrasında cereyan etmesi câiz olduğu gibi, aklın hükmü ve mantık ölçülerinde ona benzer veya denk başka bir mecada da cereyan etmesi câizdir. Kesin olan şudur ki, bu nizamı tahsis ve tercih eden, ilahî iradedir. Yüce Allah hakikatı şöyle bildiriyor: "Bir de dağları görürsün, onları hareketsiz sanırsın. Halbuki onlar, bulut geçer gibi geçer. Bu herşeyi muhkem yapan Allah'ın işidir. Şüphesiz ki, O, bütün yaptıklarınızdan tamamıyla haberdardır." (Nöml, 27/88). "Yedi göğü, kat kat yaratan O'dur. O Rahman'ın yarattığında hiç bir düzensizlik göremezsin. Haydi gözü çevir (semâya), görebilirmisin bir çatlak?" (Mülk 67/3). "Gerçekten biz her şeyi (hikmetimiz icabı bir kaderle yaratmışızdır". (Kamer 54/69). Bkz. A. Mahmut el-Akkâd, el-İnsan fi'l-Kur'ân, s. 129.

(29) Kasas, 28/71.

(30) Furkân, 25/45.

firkalarla tartışmaya girmiş, "TESLİS" in de Hz. İsa'nın gerçek davetine sonradan karıştırılmış bir şey olduğunu, gerçek davetinin rububiyeti, ulûhiyeti ve bütün yönleriyle kâmil, mutlak bir tevhidi ikrardan ibaret olduğunu açıklamıştır. Bu hususta şöyle buyurmaktadır: "Allah üç ilâhdan üçüncüsüdür" diyenler, elbette kâfir olmuşlardır. Halbuki bir tek ilâh'dan başka hiç bir ilâh yoktur. Eğer bu söylediklerinden vazgeçmezlerse içlerinde küfürde kalanlara muhakkak çok acıklı bir azab değecektir" (31). Şüphesiz ki, 'Allah Meryem'in oğlu Mesih'tir' diyenler küfretmiştir. Halbuki Mesih şöyle demişti: '-Ey İsrail Oğulları; benim de Rabbin, sizin de Rabbiniz olan Allah'a ibadet edin. Kim Allah'a ortak koşarsa, ona Allah cennetini haram etmiştir ve barınacağı yer de cehennemdir. Zâlimlerin hiç bir yardımcısı yoktur!' (32). "Hatırla ki Kıyamet gününde Allah şöyle buyuracak: "-Ey Meryem'in oğlu İsa, Allah'ı bırakıp da beni ve annemi iki ilâh edinin! diye insanlara sen mi söyledin?" İsa: "Seni tenzih ederim, hak olmayan söz söylemek bana yakışmaz. Eğer söyledimse muhakkak onu Sen bilirsin. İçimde olan her şeyi de Sen bilirsin; fakat ben, Senin zatında olanı bilmem. Şüphesiz ki Sen, gaybları kâmil bilensindir" (33).

Kur'ân-ı Kerim, Yahudilerin inkâr ettiği "NESH" meselesini de gündeme getirmiştir. Çünkü Yahudiler "Şeriatın ancak bir tek şeriat olacağını, O'nun da Hz. Musa ile başlayıp O'nunla son bulduğunu, Hz. Musa'dan önce bir şeriatın bulunmadığını, sadece bir takım akli ilkelerle maslahata dayalı bazı hükümlerin bulunduğunu, bu sebeple de neshin asla câiz olamayacağını; çünkü hakikatta neshin beda' olduğunu ve bunun da Allah hakkında câiz olmayacağını" (34) ileri sürerler. Kur'ân-ı Kerim bu meselede de tartışma açmış ve şu ayetlerle muarızlara susturucu açıklamalar getirmiştir:

(31) Mâide, 5/73.

(32) Mâide, 5/72.

(33) Mâide, 5/116.

Kur'an-ı Kerim'in, "Teslis Akidesi"nin batılılığına delil getirmesinin önemini açıklaması bakımından, burada "İlahî Sıfatlar" konusunun, -ki bu konu kelâm ilminin meselelerinin en önemlisini teşkil eder- şayet Doğu Kilisesi ilk papazlarının bu konudaki mücadeleleri ve ilâhî sıfatlarla ilgili bir esas üzerinde tartışmaya girmeleri olmasaydı, ortaya çıkmayacak olduğuna işaret etmemiz kafidir. Hatta bazı şarhiyatçılar o kadar ileri gitmişler ki, parça parça bütünüyle İslâm kelâm ilminin, hıristiyanlarla müslümanlar arasında, "HULÛL" ve "CEVHER" e dönüşme meselesinde ortaya çıkan tartışmaların ürünü olduğunu iddia etmişlerdir. (Bkz. İrfan Abdulhamid, Dirasât fi'l-Fırat ve'l-Akâid, s. 321.

(34) eş-Şehrîstânî, el-Milel ve'n-Nihal, I/124, Ahkâm meselesinde Yahudilerde NESH'i reddetmek esaslı bir inanç ve köklü bir rükündür. Yahudi kelâmcısı Musa b. Meymun'un özetle belirttiği Yahudi Akidesi'nin 9. Maddesi şöyledir: "Bu şeriatın deşimiyeyeceğini ve şanı yüce yaratan tarafından, başka bir şeriatın gelmiyeceğine

"Biz, bir ayetin hükmünü diğer bir ayetle değiştirirsek veya unutturursak, ondan daha hayırlısını, yahut onun benzerini getiririz. Allah'ın her şeye kâdir olduğunu bilmedin mi?" (35) "Biz, bir ayetin yerine, bir ayeti değiştirip getirdiğimiz zaman, Allah ne indirdiğini pek iyi bilmişken, kâfirler derler ki: "- Sen ancak bir iftiracısın.' Hayır onların çoğu Kur'ânın hakikatını ve hüküm değiştirmenin faydasını bilmezler" (36).

Kur'ân "Düalist" inanç yanlısı "Mecûsilik", "Zerdüşlük", "Manuviyye" ve "Mennaniyye ile de tartışmaya girmiş; biri "İYİLİK"; diğeri de "KÖTÜLÜK"ü yaratan iki yaratıcı Tanrı iddialarını reddetmiş; insandan düşünmesini ve kâinata hakim olan "Nizam"dan hareket ederek âlemin "Sâni"fnin tek olduğu sonucuna varmasını istemiştir.

Kur'ân-ı Kerim'e göre, bu âlemi düzene sokma işi, iki yahutda daha çok Tanrı tarafından idare ediliyor olamaz. Çünkü böyle bir şey sözkonusu olsaydı, düzende (Sistemde) mutlaka bir bozukluk olurdu. Allah şu âyetlerde buna işaret etmektedir: "Eğer yer ile gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, bunların ikisi de muhakkak tezada uğrar, yok olurdu. O halde, arşın Rabbi olan Allah, onların vasfetmekte oldukları şeylerden berî ve yücedir" (37). Allah hiç evlad edinmemiştir, beraberinde bir ilâh da yoktur. Eğer müşriklerin dedikleri gibi, Allah ile beraber bir takım ilâh'lar olsaydı, o takdirde, her ilâh kendi yarattığını götürür, tek başlarına kalarak aralarında ayrılıklar baş gösterir ve bir kısmı diğerlerine üstün gelirdi. Allah, onların isnat ettiği şirk vasıflarından münezzehtir" (38).

BEŞİNCİSİ: Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın bilgisi, irade ve kudreti me-

iman ederim." (Bkz. Dr. Fuad Hasaneyn Ali, el-Yahudiyye ve'l-Yahudiyetü'l-Mesihîyye, s. 114). İşte Yahudilerin neshi reddetmeleri, daha sonra müslüman bilgilerin bu meseleyi usûl ve kefâm çalışmaları çerçevesinde yeterli bir şekilde ele almalarına sebep olmuştur. Neticede bilginler hükümlerdeki nesh ile emirlerdeki bedâ'yı birbirlerinden ayırmışlar, birincisi akıl ve nakil yönünden mümkün olduğu gerekçesiyle kabul, ikincisi de reddetmişlerdir. Yine mu'tezilenin Hûsun ve Kubuh konusundaki tartışmaları; bunların zâtî şeyler mi?, yoksa akli şeyler mi? oldukları üzereinde durmaları, hep nesh konusundaki tartışmaların mantikî sonucundan başka bir şey değildir (Bkz. Kadı Abdulcebâr, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, s. 577; Mustafa Zeyd, en-Nesf fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, s. 31; er-Razî, III/226).

(35) Bakara, 2/106.

(36) Nahl, 16/101.

(37) Enbiyâ, 21/22.

(38) Mü'minûn, 23/91.

selesini de gündeme getirmiş ve Allah'ın külliyatı bilip cüz'iyâtı bilmediği görüşüne de karşı çıkmıştır. Bu görüşün esası Allah'ın iradesini, tedbîr ve cüz'iyâtın bilgisini reddeden ilk Meşşâî filozofu Aristo'ya dayanmaktadır. Çünkü, O'na göre Allah, hem akıl, hem âkil ve hem de makûl'dur. Çünkü mükemmel ilmin konusu -Ona göre- ancak kâmil bir şey olabilir. Bunun için de Allah, ancak kendi zâtını akleder. Yani Allah'ın aklı zâtı ile dir; zâtundandır ve zâtı içindir. Zira Allah'ın yüce ilminin konusunun bu âlemde olması mantıkla bağdaşmaz. Bu âlem kemâle doğru bir gidiş içinde olduğuna göre demek ki eksiktir. Şu halde Allah'ı, eksik bir şeyi idrak etmekten tenzîh etmek gerekir. Allah'ın kâmil idraki, ancak varlıktaki en kâmil olana yöneliktir. Halbuki varlıkta, Allah'ın zâtından daha kâmil bir şey yoktur. O halde, Allah'ın ilmi, ancak kendi zâtına yöneliktir. Aristo bununla ilgili olarak şöyle demektir: "İlk sebebin, varlık bakımından kendisinden daha aşağı mertebede olan şeyi akletmesi kendi derecesiyle uyuşmaz. O halde, maddenin kusurlarından soyutlanmış bir varlık kendi sıfatlarından herhangi bir şey eksilmeden, âlemde meydana gelen kusurları, kötülükleri, ahlâkdışı faaliyetleri ve çeşitli cüz'ileri nasıl bilebilir? Aristo'ya göre, âlemdeki nizamın sebebi, maddenin büyük-küçük bütün atomlarında daha iyiye, daha yetkine, TANRI'ya doğru yükselmek için baskı yapan mistik bir atılım ve isteğin olmasıdır. Bu "istek (atılım)" sayesinde bütün varlıklar gâyelerine doğru devamlı bir hareket içindedir. Atılımla gerçekleşen bu hareketlerde ilâhî ilim ve iradenin hiçbir düzenleyici rolü yoktur. Belki de bunlar, kaynağı maddenin atomlarında var olan tabii bir kuvvettir (39), yahutta sadece mekânîk hareketlerden ibarettir.

Halbuki Kur'ân-ı Kerim, Yüce Allah'ın yaptığı her şeyi inayet ve gözetimi altında yaptığını ve hiç bir şeyi ilminin dışında bırakmadığını ve her şeyi

(39) Dr. Muhammed Gâllâb, el-Felsefetü'l-İğrikiyye, II. Baskı, II/77-78 de; yine B. Russell, Tarihu'l-Felsefetü'l-Garbiyye (çev. Dr. Zeki Necip Muhammed), sahife 271 de Russell'in şöyle dediği nakledilmektedir: "Aristo'ya göre 'Tanrı bir hıristiyan Tanrı'sının sıfatlarına sahip değildir. Çünkü eksiksiz olandan, yani kendisinden başka herhangi bir şey konusunda düşünmesi, Tanrı'nın eksiksiz oluşundaki değeri azalacaktır. O varlıkların en üstünü olduğundan, ilâhî düşüncenin düşünmesi kendisinden olmalı; O'nun düşünmesi; düşünme üzerine düşünmedir!" (Metaphysus, 1074 b). Biz bu görüşlerden zorunlu olarak şu sonucu çıkarıyoruz: "Tanrı şu içinde bulunduğumuz dünyanın varlığını bilmiyor." Müellif bu konunun tartışmasını, metne aldığımız eserlerin II. bölümünün III. kısmında gündeme getirmiştir.

ilmiyle kuşatıldığını şöyle haber vermiştir: "...Dikkât ediniz ki, hem yaratmak, hem de emretmek O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi olan Allah, ne kadar yücedir..." (40) "...Bütün işleri O idare ediyor ve ayetleri açıklıyor..." (41) "Allah gökten bütün dünya işlerini idare eder, sonra işler bir gün O'na yükselir..." (42) "Gaybın anahtarları Allah'ın katındadır. Onları ancak Allah bilir; karada ve denizde ne varsa hepsini O bilir. O'nun ilmi dışında bir yaprak dahî düşmez. Yerin karanlıkları içindeki tek tane yaş ve kuru her şey Allah'ın ilmindedir; (Levh-i Mahfuz'dadır)" (43).

Bu ele aldığımız çok cüz'î konularla bütün meseleyi ortaya koymak ve onlara çözüm getirmek için değil, sadece Kur'ân'ın, insan aklını sağlam bir düşünme "METHOD"una kavuşturmak ve düşünüp araştırmaya nasıl sevk ettiğini göstermek için örnek olarak seçmiş bulunuyoruz.

İşte Kur'ân'ın akli, bu şekildeki teşvikleri, İslâm tarihinde, güçlü "FİKİR

(40) A'râf, 7/54.

(41) Ra'd, 13/2.

(42) Secde, 32/5.

(43) En'ân, 6/59.

Bu Gazzalî'nin filozofları tekfir ettiği üç esasan ikincisidir. Onlar hakkında Gazzalî şöyle demiştir: "ALLAH ancak zâtını ve sadece küllîleri bilir. Şahıslarla ilgili cüz'î işleri bilmez" diyen kimselerin aynı şekilde tekfiri gerekir. (Bkz. Faysalut-Tefrika, Tahkîk Dr. Süleyman Dünya, s. 192, I. baskı-1961, yine; bkz. Tahkîk Dr. Süleyman Dünya, Tehafütü'l-Felasife, s. 39, IV. baskı.)

Gazzalî'den sonra bu meselede kelâmcılar ihtilâf etmişlerdir. Onlardan bir kısmı İslâm filozofu İbni Sina ve Farabî gibi filozofların ibarelerini anlamış, "Muhakemât" sahibi Şirâz, Adudiyye Akaidini şerh eden Muhammed Abdüh gibi bir kısmı da Gazzalî ve O'nun taraftarlarının anladığından değişik şekilde anlayarak izah etmişlerdir. (Bkz. Dr. Süleyman Dünya, Muhammed Abdüh Beyne'l-Felâsife ve'l-Mütেকellimîn, s. 209).

İşaret etmek gerekir ki, Allah'ın âlemin düzenleyicisi olduğu fikri çağdaş âlim ve filozoflardan ekserisinin kabul ettiği bir husustur. Filozof Berkeley diyor ki: "Muhakkak ki bazı filozoflar, âlemdeki eşyaların karşılıklı ahenginde görünen Allah'ın kudretini, yaratmasındaki hikmetini, âlemde hâkim olan nizamın varlığını ve düzeni kabul etmekle beraber, sanatkârın sanatını belirli bir zaman için kendî kendine çalışsın diye bıraktığı gibi Allah'ın da bu âleme hareket ve nizam verdikten sonra, bu âlemi, bütün cüz'leri ve muhteviyâtıyla terk ettiğini sanmışlardır. Allah'ın bizimle konuştuğunu müşahade eden şu dil, sadece Allah'ın şu âlemin yaratıcısı olduğunu göstermekle kalmıyor; üstelik ona inâyet eden bir müdebbirin varlığını, onda açık ve gizli olarak her an tekrarlanan, bütün arzularımız ve hareketlerimizden (hiç birinin) gizli kalmadığı ve hayatımız boyunca en basit ve en küçük plânlarımızın dahi kendisine gizli kalamayacağı bir yaratıcının varlığını da göstermektedir. (Bkz. Dr. Yahya Hüveydâ, Berkeley, s. 165, Meşhûr Arab Düşünürleri Serisi No: 12).

HARAKETİ"nin meydana gelmesinde rol oynayan ilk sebeplerden birisidir. Bu sebeple biz de Dr. Medkür'un şu sözlerine katılıyoruz: "Müslümanlara dışarıdan gelen fikirler ne olursa olsun, müslümanlar kendilerine has aklî bir alt-yapı meydana getirmeyi başarmışlar ve bağımsız bir fikrî hayat meydana getirmişlerdir. Bu sebeple, bu hayatın tezahürlerini, sadece İslâm Âlemi ile uyuşmadığı, yerelleştirmediği ve hazmedilmediği zannedilen haricî etkilerin ışığında açıklamaya çalışmak doğru değildir. Aynı şekilde bu dış etkilere tesir eden, onlarla bütünleşen iç etkenlerin rolünü küçümsemek de doğru değildir.

Hatta daha da ileri gidip diyebiliriz ki, müslümanların şahit olduğu aklî hiçbir çalışma yoktur ki, İslâmî bir kaynağı (başlangıcı) olmasın. Bütün bu çalışmalar İslâm'ın öğretileri ışığında başlamış, O'nun himayeinde gelişmiş, Kur'ân ve Sünnetten alabildiği kadar gıdasını almıştır. Yabancı bir takviye peşinde koşmuş, gelişmiş, boyvermiş, dal ve budak salmıştır. Buna rağmen doğduğu çevre ve ihata edildiği şartlara bağlı kalmıştır" (44).